IVÁNYI MÁRTON

Gondolat és folyam

Folyókultusz és a természet esztétikája a 20–21. századi boszniai irodalomban

Bevezetés

Dževad Karahasan *Noćno vijeće* (magyarul *Éjszakai tanács*) címmel megjelent metafizikai krimijének egyik karaktere, Vojin Stanimirović szarajevói egyetemi professzor kijelenti hallgatóságának, hogy „az értelem szép és jó egészen addig, amíg kordában van tartva, amit az eleink tartottak a vízről, rá is igaz: jó cseléd és szörnyű úr" (KARAHASAN 2006: 138).
Természetesen Karahasan karaktere nem egyedülálló a boszniai irodalmat vizsgálva abban, hogy a vízben, a folyóban viszonyítási pontot lát, akár az időnként roppant nívós tájleírásokból merít a vizsgálódó, akár bölcseleti mélységekről, akár történelmi-anekdotikus mederbe terelt gondolatmenetekről esik szó. Az olyan boszniai folyók, mint a Drina, az Una, illetve mellékfolyóik, a Ćehotina vagy a Rzav elmaradhatatlan „kellékei", sőt, már-már metafizikai szereplővé előlépő aktorai egyes boszniai vonatkozású műveknek. Lényegesen többek banális szépírói illusztrációknál, illetve a víz- és természetközeliség referenciáinál: örök társak, időnként fondorlatos titkok tudói, a történelem sodrásának és örvényeinek, a tragédiák hömpölygésének sokat látott szemtanúi, máskor a múlékony emberi értékek ellentétpárját képezik – rendre különleges helyet foglalva el a boszniai szellemi életben is.
De nyilvánvalóan nem csak ott. A vizet a maga létfontosságú értéke miatt időtlen idők óta az élettől való elválaszthatatlanság nimbusza övezi. Thalész a vizet ősforrásnak, úgynevezett arkhénak tekintette. Sőt, már előtte is számos görög bölcselőt foglalkoztatott a víz kultusza: Homérosz úgy vélekedett, hogy Ókeanosz és felesége, Téthüsz az eredeti kiindulópontja minden létezőnek. Az a meggyőződés, hogy a víz minden dolog ősforrása,

abban az Egyiptomban kelt életre, amelyben „a filozófia atyja", Thalész is megfordult, és amelynek léte teljességgel az évente ismétlődő Nílus-áradás által hozott termékeny iszaptól függ a mai napig (PAIS 2005: 84).
Természetesen a magyar irodalmat is átitatja a vízhez, az egyes folyókhoz való kötődés, Jókai *Az arany ember*e és József Attila életműve a Dunához kötődik, Petőfi és Juhász Gyula a Tiszából fakaszt ihletet, míg Dsida Jenő a Marosból mer inspirációt és így tovább.
Az alábbiakban a 20. századi délszláv prózára összpontosítva igyekszünk kitapintani a hasonló áramlatok ütőerét.

Ivo Andrić: *Híd a Drinán* és *Vihar a völgy felett*

A mai Bosznia és Hercegovina területén fekvő Dolacban, horvát származású családban született, irodalmi Nobel-díjjal is kitüntetett Ivo Andrić legfontosabb művében, a *Híd a Drinán* című történelmi regényben rendre a térségi népeket egyszerre összekötő és megosztó híddal összeforrva jelenik meg a Drina, amely gyakran az időtállóság jelképi státuszát ölti magára: „Akkorában [avagy a késő középkorban] ugyanez a Drina, ez a gyorsan iramló, »sokszor haragos« zöld hegyi folyó itt bőgött, tajtékzott el a meztelen, kopár, sziklás és homokos partok között. A kasába akkor is megvolt, de más formában és más méretek között; a folyó jobb partján, a meredek domb csúcsán, ahol most romok vannak, ott állott a jól gondozott Öregvár, még a bosnyák királyok idejéből származó erősség…" (ANDRIĆ 1982: 18–19).
Az időtlen minőség emberi és természeti elkülönültségének többdimenziós rétegződését segít megérteni a következő, már a 19. századi osztrák–magyar időkben játszódó, Toma Galus és Fehim Bahtarijević karakterek közötti párbeszéd is: „A világ alapját és benne az élet és emberi viszonyok alapjait évszázadokra megvetették. Ez nem azt jelenti, hogy változhatatlanok, de az emberélet hosszával mérve őket, öröknek látszanak. Tartósságuk és az emberi lét hossza közötti viszony ugyanaz, mint ami a nyugtalan, mozgó és gyors folyófelület és az állandó, szilárd folyómeder közötti viszony, amelynek változása lassú és észrevétlen" (ANDRIĆ 1982: 380–381).

Természetesen igen gyakran találkozni a Drinával konkrét történelmi eseményektől független emlékezeti „vízválasztók" hivatkozásaként e műben, miközben (hord)ereje megnyilvánul, például a következő összefüggésben: „Minden évben legalább egyszer vagy kétszer földuzzad a Drina, zavarossá válik, és ilyenkor nagy zúgással letépett kerítéseket, kimosott cölöpöket és erdők lombjait viszi el a boltívek között. A városban elpusztulnak az udvarok, kertek és a folyóparti házak raktárai. De ezzel minden be is fejeződik. Azonban szabálytalan időközökben, úgy húsz-harmincévenként hatalmas áradások következnek, amelyekre sokáig emlékeznek az emberek, mint fölkelésekre vagy háborúkra szokás emlékezni, s ezektől az áradásoktól számítják az időt, az épületek korát, az emberi élet tartamát. (»Öt-hat évvel a nagy áradás előtt!« »A nagy árvíz idején.«)" (ANDRIĆ 1982: 103) Ezekben az esetekben a Drina inkább „szörnyű úr", mintsem „jó cseléd", az ember kénytelen alkalmazkodni a következményekhez és együtt élni azokkal, hiszen dacolni hiábavalónak tűnik: „Az ilyen nagyobb áradások után kevés mozgatható jószág maradt a kisvárosnak abban a részében, amely a síkon, a Drina és a Rzav közötti homokos földnyelven fekszik. Egy-egy ilyen áradás az egész kasabát jó néhány esztendőre visszavetette. Az árvíz sújtotta nemzedék élete hátralevő részét azoknak a károknak és rombolásoknak javítgatásával töltötte, amiket a »nagy árvíz« visszahagyott. Az árvizet átélt emberek életük végéig föl-fölelevenítették az őszi éjszaka borzalmait, amikor jéghideg esőben és pokoli szélben, lámpások gyönge világánál mentették áruikat, ki-ki a saját boltjából, s cipelték föl a Mejdanra, idegen házakba és raktárakba" (ANDRIĆ 1982: 103). „Mint az őrült, ki letépte láncát…" – visszhangként éri az ember fülét az áthallás, noha nem teljesen egy a hangja Dunának és Drinának.

Más helyeken is az emlékezetet tájoló „iránytűkké" lépnek elő a folyóhoz köthető események, hol békésebb, hol nyugtalanabb asszociációkat keltve a višegradi élet részeként: „De már következő nyáron a nagy árvíz kezdett átmenni az öregebb emberek emlékezésébe, ahol sokáig fog élni. A fiatalság pedig dalolva és beszélgetve ott ült a kapu fehér és sima kövein, a víz fölött, amely nyugodtan ballagott mély medrében, és zúgásával kiegészítette a fiatalok énekét. A feledés mindent begyógyít, a

dal pedig a felejtés legszebb módja, mert a dalban az ember csak arra emlékezik, amit szeret, így odafönn, a híd kapujában, az ég, a folyó és a hegyek között nemzedék nemzedék után megtanulta, hogy ne sajnálja túlságosan azt, amit a zavaros víz elragad magával. Itt költözött beléjük a kasába tudatalatti bölcsessége: hogy az élet fölfoghatatlan csoda, mert szüntelenül költ és pazarol, mégis tovább tart, és szilárdan áll, »mint a híd a Drinán«" (ANDRIĆ 1982: 114).

Ahogy már fentebb előrebocsátottam, a folyó a társadalmi élet elmaradhatatlan kísérője számos helyen a könyvben. Igaz, van, amikor a végelathatatlan oszmán állóvíz egyszer csak konkrét, a település életét felkavaró eseménybe ágazik bele: „száz esztendőkön keresztül a parasztok itt engedték le terhüket, ha pihenni akartak, vagy a szabadidejüket töltő emberek támaszkodtak rá hátukkal, könyökükkel, ha vártak valakire, vagy magánosan, nekikönyökölve nézték maguk alatt a vizet, ahogy habzón és gyorsan elfut, mindig újonnan és mégis mindig úgy, mint hajdanában. De soha annyi ráérő és kíváncsiskodó ember nem támaszkodott még a korlátnak, s nem nézte még a folyót, mintha olvasni és megfejteni akarná titkait, mint ennek az évnek augusztusában, annak is utolsó napjaiban. A víz zavarossá vált az esőktől, habár még nyár vége volt. A boltívek alatt fehér habot vetettek az örvények, s a hab körbekeringett az apró ágakkal, forgácsokkal, levelekkel együtt. De a ráérő és könyökükre támaszkodó városiak onnan a falról tulajdonképpen nem is a folyót nézték, amelyet már kezdettől ismertek, s amelynek semmi mondanivalója nem volt számukra; a víz tükrén, éppúgy, mint beszélgetéseikben, magyarázatot kerestek, látható nyomát a homályos és súlyos sorsnak, amely […] valamennyiökre rátört, és megzavarta őket" (ANDRIĆ 1982: 146). Hiszen a Hamzićok családjába történő, elrendezett beházasodása elől a világszép Fata Osmanagić az anekdokták láncolatának egyik elemeként tragikus kimenetelű elhatározást hoz: „A Drina megáradt és zavarossá vált: Másnap a sárgás víz Kalata mellett egy sekélyesebb helyen kivetette Fata holttestét" (ANDRIĆ 1982: 161). Mindeközben pedig, ahogy mindig, „hatalmas a világ nappal is, amikor a visegrádi völgy forróságtól reszket […] amikor a zöld folyó mellett elhintve, a híd és a fekete

hegyek szabályos vonalai közé zárva ott fehérlik a kasaba" (ANDRIĆ 1982: 157).

Egy-egy, a fentihez hasonló családi drámai fordulat időnként felkavarja ugyan a visszatérő vagy főszereplői életúti mozzanatok nélkül csordogáló, több évszázadot átölelő könyvet, e cselekményi holtágaktól függetlenül azonban a megörökített település többnyire mozdulatlanságba süpped. Igaz ez a 19. század utolsó éveire is, amelyek csak telnek és telnek. Amolyan „izgalom és nagy események nélküli esztendők" ezek, „ahogyan a csöndes és széles folyó ballag ismeretlen torkolata felé" (ANDRIĆ 1982: 306). Mígnem végül kilépünk az időtlenség folyamából és az események az első világháborúba és a modern Jugoszlávia idealizált, Andrić nyílt rokonszenve által kísért ígéretébe torkollanak, amit érzékeltet a már fentebb idézett Galus és Fehim következő párbeszéde is záráskép: „Nagyobb folyókat és mélyebb szakadékokat fogunk áthidalni. Új, nagyobb és jobb hidakat építünk, s nem azért, hogy idegen centrumokat kössenek össze meghódított tartományokkal, hanem azért, hogy a mi vidékeinket kapcsolják egybe egymással és a mi államunkat az egész világgal" (ANDRIĆ 1982: 380).

Andrić egy másik, szintén lassú sodrású történelmi regényében, a *Vihar a völgy felett*ben a Lašva vonja magára több ízben is a szerző és az olvasó figyelmét, akár az ember számára megugorhatatlan akadályt képező természeti adottságként is: „Ebben a keskeny völgyben, melynek alján a Lasva folyik át, s melyet oldalról források, nyirkos és huzatos szakadékok meg patakok tarkítanak, szinte sehol sincsen annyi egyenes út, sem pedig sík hely, amennyi elegendő lenne arra, hogy az ember bátran és gondtalanul maga elé tehesse a lábát" (ANDRIĆ 1956: 10). Vagy más helyen: „A város közepén pedig a Lasva megváltozva, zavarosan és megáradva rohan és zúg keresztül. Az ember sehová sem rejtőzhetik a megáradt vizek zúgása és bömbölése elől" (ANDRIĆ 1956: 114). Máskor a folyó állandó változékonysága merül fel a szerző szülővárosában, Travnikban játszódó könyv oldalain: „A Lasva folyó gyorsnak és kristálytisztának mutatkozott a napon, és keskeny, szabályos medrébe szorítva úgy zúgott, mint a megpendített húr (ANDRIĆ 1956: 53).

Andrićhoz hasonlóan a muszlim származású bosnyák kortárs szerző és filozófus, Dževad Karahasan is tájleírással indítja már a bevezetőben idézett, 2005-ben megjelent *Éjszakai tanács* című, vallás- és társadalomfilozófiai bölcseleti mélységű regényét. Településünk Višegrad és Travnik helyett ezúttal Foča, előterében ismét a Drinával: „Foča a völgyben feküdt [a főhős, Simon] lába előtt. A két folyó mellett fészkelve, körbefogva a Ćehotina torkolatát a Drinába, mint a szilva a magját, a várost egyre növekvő gyűrűk övezik a torkolat köré fontan, annak geometriai középpontja körül, amíg be nem tölti az egész medencét és perifériku területeivel, a környező hegyeket is elfoglalva. Mint szinte minden boszniai város, Foča is egy völgyben épült, amely a kerek, szelíd hegyekkel körülvéve fészeknek néz ki. Valószínűleg ezeknek a medencéknek köszönhetően, amelyekhez alkalmazkodnak, a boszniai városok vagy keskeny, hosszúkás ellipszisszerűek vagy kör alakúak, aszerint, hogy a völgy, amelyben épültek, egy folyó mentén halad-e, átölelve azt, vagy pedig a katlan szélesebb-e a folyó keskeny övénél. A Foča-medence egy nagy medence, amely szinte egyenletesen kör alakú, középpontja a Ćehotina összefolyása a Drinába, amit a lakosok Sastavcinak neveztek" (KARAHASAN 2006: 7–8).

A folyók közül előbbire, tehát a Ćehotinára tolódik a hangsúly a könyvben. A főszereplő Simont a távoli Berlinben felidézett gyermekkori emlékei is kifejezetten ehhez a folyóhoz láncolják, végzetes és tanulságos hazatérésének forrásaként: „Egy forró, késő nyári nap bukkant fel Fočában. […] A Ćehotina nyugtató vize, amely beveszi és magához veszi, és mélyen belül elárasztja egy olyan örömmel, amely csak azt az érzést tudja kelteni az emberben, hogy teljesen befogadják. […] Semmi más, csakis a meleg és friss Ćehotina testét befogadó vizének emléke, és az öröm, amit ez a befogadás vált ki belőle. Sehol egy fűzfa, még a farönk sem, ahonnan mindig is ugrándoztak – csakis az, amit a teste átélt és megőrzött. […] Őrület, a füzek még csak nem is tükröződtek a vízben […] milyen zöld volt a torkolatban az a víz, hogy a színe miatt a füzek nem tükröződhettek benne, vagy lehet, hogy valaki állandóan úszott,

ezáltal a víz annyira nyugtalan volt, hogy visszaverte a tükörképét, mert ahol élet van, ott nincs tükröződés. De kicsúszott belőle a fűzfákkal kapcsolatos hülyeség, Ćehotina emléke felemelkedett és valahol szétáradt benne (KARAHASAN 2006: 17–18).

Korántsem csak idillről van itt szó, hanem egyfelől az élet és a látomások, az ébrenlét és álom közötti, elmosódó ellentétekről is, ami a gyermekkori ábrándozások sodrából fakad. Másfelől, ahogy Andrićnál is, megjelennek a folyókhoz kapcsolódó történelmi rémképek, például a település muszlimjainak 1942-es vízbe ölése a Drina-hídról (KARAHASAN 2006: 33, 90), ami baljósan vetíti előre az 1991. augusztustól októberig játszódó cselekmény tükrében az újabb, küszöbönálló etnikai vérengzéseket.

Miközben a Drina és a Tebija hegy is magától értetődő, „mint a szürkület" (KARAHASAN 2006: 81), a természet szétfolyik, elmállik, ami a széthulló Jugoszlávia emberi és társadalmi viszonyai drasztikus megváltozásának allegóriája: „Az augusztusi első nagy eső a ćehotinai fürdőszezon végét és a dinnyeszezon kezdetét jelentette, a szeptemberi első eső a hosszú ujjú öltözéket, cipőt és novembertől való félelmet jelentett, amikor az egész világ puhává válik a nedvességtől, és minden elveszti alakját" (KARAHASAN 2006: 170).

Bizonyára nem véletlen, hogy a régi arisztotelészi rész–egész bölcseleti probléma, mondhatni, a víz tükrében kerül elő Karahasan egy korábbi, *Keleti díván* című elbeszélésfüzérében: „Hogy, mikor és hol lesz […] sok (ezeregy) csepp vízből folyó? Vajon a folyó ezeregy csepp mozgó víz, vagy valami egészen más? Én természetesen azt mondtam, hogy valami más: a folyót a cseppek kapcsolatai és maguk a cseppek teszik ki, a folyó sok, különleges kapcsolatba került csepp. […] Egy vízcseppből, mondták, az egész folyót megértheted, ha elég odaadóan és elég bölcsen foglalkozol a cseppel, ha tehát megnyílsz annak a cseppnek, melylyel foglalkozol. Nincs semmi olyasmi a folyóban, ami ne lenne meg a cseppben, csakhogy a megszeppent, rest lelkeknek sokkal könnyebb a folyóban úszni, mint feloldódni egy csepp vízben" (KARAHASAN 2007: 183–184).

Saša Stanišić: *Hogy javítja a katona a gramofont?* és *Származás*

A višegradi születésű, majd szépírói kvalitásait Németországban pallérozó Saša Stanišić *Hogy javítja a katona a gramofont?* című tragikomikus regényének *Mennyi idő kell egy százméteres szívinfarktushoz…* című első fejezetében szintén döntő jelentőségre tesz szert a Drina. Ahogy Fata Osmanagić tragikus sorsa Andrićnál, az elbeszélő, Aleksandar anyai ági nagyapjának családi tragédiája Stanišićnél szintén ehhez a folyóhoz kötődik: „Rafik nagypapa, anyám apja, aki már régen és végérvényesen halott, a Drinába fulladt. […] Drina, milyen elhanyagolt folyó, milyen elfeledett szépség! Ezt ordítozta, amikor jött botorkálva a kocsmákból" – eleveníti fel az elbeszélő Aleks anyja a nagyapa rendíthetetlen, „balga" szeretetét „a folyó és partjai" iránt. „Bár miránk hallgatott volna, nem a mélységes, a megismerhetetlen Drinára! […] Egy folyó: csak élet és erő, és semmi más!" Majd a következőképp folytatódik a burleszk könyv e tragikusan keserédes szakasza: „Megtalálták a pályaőri sapkáját a híd első íve alatt […] de őt nem találták meg […] imádott Drinája a halálba csókolta […] hogy végül a Drina legyen egyetlen, utolsó könnye […] Mindenre azt mondta, szürkeszürkeszürke […] csak a folyójának találta ki a legfestőibb színeket, csak a Drinát nézte meg alaposan […] aki csak akkor tudott nevetni, ha a képmása megjelent a vízben" (STANIŠIĆ 2008: 17–21).

Talán innen ered az elbeszélői bizalom, illetve a folyó metafizikai tulajdonságainak író általi felmagasztalása is. Hiszen a Drina a könyv egésze során sokarcú, képzeletbeli beszélgetőtárs, bizalmas dolgok tudója: „Százharminc évet akarok megérni a Drinánál. […] Leülök egy víz melletti kőre. A folyó itt nagy lendülettel készül az ölelésre, épp a könyökénél ülök. Slavko nagypapa azt mondja, a Drina pimasz folyó […] ki is kiabálom a vízre: Maga pimasz – maga – szép – pimasz – folyó – szép folyó, visszhangzik a kanyonban. […] a Drina nagy levegőt vesz, és megkérdezi: hogyhogy pimasz? […] Nem is tudom, felelem, talán mert ősszel olyan megközelíthetetlen és zavaros, mert télen nem fagy be, tavasszal mindent eláraszt, nyáron pedig befullasztja Rafik nagypapámat, mint egy macskakakölyköt?" Majd személyesebb irányba csordogál tovább

Aleks vallomása: „Várok. A Drina hallgat. […] Dühös leszek, mert a Drina csak hallgat, és a folyóra nézek: hát semmit sem mond? Talán már nem is emlékszik a Rafik nagypapámra? […] Hát hogy nézett ki a nagypapád? Ezt Önnek jobban kell tudnia, felelem, és bemerítem a kezem, hogy lemossam. Ön látta utoljára, én akkor még nagyon kicsi voltam. Sajnálom. […] Lehet, hogy ha nem szólalok meg, majd magától beszélni kezd, hogy milyen jól összehaverkodott a Rzavval, hogy mennyire zavarja a duzzasztógát, és hogy vajon a folyók is félnek-e. Nem árulom el, menynyire irigykedem rá, mert olyan sok mindent lát, a forrásától a Száváig, az égre nézhet, be a földbe, jobbra-balra, az már egy csomó látnivaló. A Rzav igazán finom úr, játssza meg magát a Drina kollegiálisan a sziklák körül, bár minden tavasszal hisztériás rohamot kap, és kilép a medréből. A duzzasztógát pedig, panaszolja a Drina, betömi a száját, gyorsan folyni annyi, mint hangosan kiabálni." Majd a folyó „rátér" korának konfliktusaira és a történelem árjának terhére is: „Elismeri, hogy igen, fél. A téli hideggel dacol, az őszi esőzések nem zaklatják fel, attól viszont fél, hogy az a sok lövöldözés bennünket is megfertőz a háborúval. A szikláknak loccsanva panaszkodik, hogy már számtalan háborúban vett részt, és egyik ocsmányabb, mint a másik. Olyan sok hullát kellett elvinnie, annyi felrobbantott híd nyugszik örökre a fenekén. […] El sem tud bújni, s a rémtettek előtt a szemét sem képes behunyni, tajtékzik dühében" (STANIŠIĆ 2008: 205–209).

Nemcsak közeli barát, hanem bölcs, sőt, mindentudó a Drina, már-már a szerző (önazonosság)tudatának is a része: „A propaganda mellékállásban művésznő? miközben egy harcsával birkózom. A harcsának bajusza és szemüvege van, a nagypapa pedig azt mondja: Propagandának igazából egy mesemondót hívnak […] Aleksandar, te tulajdonképpen miről beszélgetsz egyfolytában a Drinával? […] Bemutatom nagyapának a Drina hangját. A hang olyan hidegen folyik a tenyeremből, hogy nagyapa meg én beúszunk a házba" (STANIŠIĆ 2008: 185).

Visszatérő motívum, hogy Aleks elhunyt nagyapjához hasonlóan párbeszédet folytat a Drinával, megemlékezve annak időtlen kvalitásairól: „Ha gyorsan folysz, az olyan, mint a hangos kiabálás. Ma lomhán hömpölyög tova, inkább tó, mint folyó, vizét elbátortalanította a duzzasztógát – a las-

sú Drina, amelyet a szélén kicifráz az uszadékfa és a szemét. […] Felszíne hűvös és sima, ilyen ma az egykor vad, szelídítetlen folyó" (STANIŠIĆ 2008: 23), amely egyszersmind az alkotói ihlet letéteményese is a maga jellegzetes, megismételhetetlen színeivel: „Az első befejezetlen képen a Drinának kell lennie, a csibész folyónak, még a gát előtt. A keverőtálba kéket és zöldet nyomok, meghúzom az első zöld ecsetvonást a lapon, a zöld nagyon tompa, óvatosan sötétítek rajta, festek egy kanyart, világosabbra veszem, túl hideg, okkert adok hozzá, zöldet, zöldet, de olyan zöldet, amilyen zöld a Drina, száz év alatt sem keverek ki" (STANIŠIĆ 2008: 24).

E minőségeit gyakran érinti Stanišić: „Az én folyóm, a melegzöld Drina, harmonikus, makulátlanul tiszta. Horgászok, zátonyok, a zöld fokozatai" (STANIŠIĆ 2008: 257).

A folyó eredetisége később is megjelenik a visszaemlékezés tárgyaként: „Kedvenc filmem *A neretvai csata* volt. A Neretvának csak majdnem olyan szép zöld a vize, mint a Drinának" (STANIŠIĆ 2008: 75).

Más helyeken – miként Andrićnál –, a Drina legendás hídjával együtt tárul az olvasó elé, igaz, eme egymásrautaltságuk jóval későbbi időkben bontakozik ki, hiszen ezúttal a 20. század második felében járunk: „Az utolsó fényképalbumban találok egy képet a Drina hídjáról. […] A híd az állványok ellenére is késznek látszik. Kész van, az állványok nem árthatnak a szépségének, sem a hasznosságának. A hidunk lenyűgöző befejezettsége nem zavar: a Drina sebes, áradó, a széles, veszélyes Drina – fiatal folyó!" (STANIŠIĆ 2008: 23)

Ezen túlmenően a gyermekkori nosztalgia és az emlékezés iránytűje is, mint a Karahasan említett, Németországból visszatért Simonjánál: „Nem emlékszem a nyárfákra. Mintha csak ott maradt volna egy Aleksandar Višegradban meg Veletovoban és a Drinánál, egy másik pedig itt élne Essenben, és azon törné a fejét, hogy mégiscsak le kéne menni a Ruhrra horgászni" (STANIŠIĆ 2008: 138).

Nem véletlen e rokonszenvező visszatekintés, hiszen a horgászás pajtási-bukolikus életképeinek kiapadhatatlan medréről is szó van: „Először a Rzavra megyünk, megpróbálunk domolykót fogni […] Köpködünk a hídról a Drina kis mellékfolyójába. A domolykók alulról nyaldossák halajkaikkal a vízfelszínt. […] Lehet, hogy most megyünk át utoljára a hídon.

Miért nem építenek egy olyat, mint a Drina fölött, ami mindent kibír. […] Az élet két folyó torkolatánál. Korán megtanulsz úszni, jól, korán megtanulsz horgászni, jól…" (STANIŠIĆ 2008: 117).

„Egyszerre kitör a harcsa, megint húzni kezd, hatalmas erővel feszül ellenem […] a folyóban pedig, nem messze a hideg Drina partjától, Hasan és a harcsa birkózik a felszínen: fröcskölés, bajvívás, örvénylés, tekergés!" (STANIŠIĆ 2008: 184)

Ahogy már fentebb elárultam, e folyó nemcsak örök horgászhelyszín, hanem sajátos antropomorf létező is: „Kikeresem a legdundibb gilisztákat. Tekeregnek. Csavarhúzóval lyukakat fúrok a lekvárosüveg tetejébe. Végig a Drina mentén a biciklivel, két óra át a hajnali ködön és névtelen falvakon. Horgászom, fogok, úszom, beszélgetek a folyóval, mindent elmesélek neki […] Hangosan nevetek, mert tudom, hogy a Drina azt szereti, ha a győztesek így nevetnek. Szabaddá nevetem a galócákat. Olyan hangosan nevetek, hogy a Drina végül azt mondja: én azért mégiscsak tudtam" (STANIŠIĆ 2008: 204).

Eme emberi mivolt kozmikussá tágított metafizikai mélységek előtt is teret nyit: „Ha a Drinában is lenne isten, kérdezem egyszer nagyapától, akkor a harcsák lennének a halpópák, igaz? Vagy halhodzsák, bólintott nagyapa" (STANIŠIĆ 2008: 197).

Ahogyan láttuk, a térségi véres konfliktusok szemtanújáról is szó van, ami a narrátor gyermekkori szerelme, a balkáni háború boszniai szakaszának elején eltűnt Asija által tárul fel: „Senki sem megy fürdeni a Drinába. Egyszer azt mondtad nekem, hogy beszélgettél a Drinával. Bolond! Arra gondolok, vajon mit mesélne most, ha tényleg tudna beszélni. Mit ízlelgetne, ha lenne ízlése? Milyen íze lehet egy hullának? Képes egy folyó a gyűlöletre, mit gondolsz?" (STANIŠIĆ 2008: 143)

Miként igaz ez a többi vizsgált műre általában is, a Drina a múlttal való szembeállítás mércéje, az állandóság letéteményese is, hiszen partizánok és egyéb szereplők már nincsenek, ellenben „van a Drina. Van órákon át a Drinánál-ülés és horgászás. Vannak a Drinában harcsák, én ismerek egy olyant, amelyiknek bajsza és szemüvege is van" (STANIŠIĆ 2008: 169).

Mint Karahasan „torkolata" Fočában, a folyók újfent kultikus helyeknek adtak otthont, melyekkel ellentétben állandónak bizonyulnak: „A Torko-

lat vendéglő a Rzav és a Drina összefolyásánál, mindkét folyóra kilátással […] A Torkolat kerek alapja most fekete koszorú, amelyet törmelék, kő, vasrudak, kormos gerendák és törött deszkák alkotnak. Ott állok középen, balra látom a Drinát, jobbra a Rzavot" (STANIŠIĆ 2008: 263).
Az időtlenség hasonló élményét árasztja a folyó máskor is: „Az én Višegradom két folyóban oldódik fel, ezek itt adtak randevút egymásnak, a Drina és a Rzav, végtelen randevú ez, állandó, minden másodperces. Ki jött el kihez, melyiktek volt itt előbb? kiáltom a torkolatban. És vajon milyenek voltak, milyen volt a hangjuk azoknak az utolsó másodperceknek, amikor a víz még épp csak közel volt, aztán – egyszerre? – egymáshoz értetek? A hegyek követik a Drinát, meredek sziklák közé gombolják be, visszhangoztatják, amit elmondok. Minél magasabb a szikla, annál mélyebb a folyó, nekem úgy tűnik, és annál elveszettebb vagy te magad, mindegy, hogy csónakban, vagy itt a parton" (STANIŠIĆ 2008: 205).
Végül nemcsak az elbeszélés minőségének próbaköveként, hanem az örök, egyetemes értékek mércéjeként és a visszafordíthatatlanság szimbólumaként is megjelenik: „Hiányzik belőlem a Drina bátorsága. […] A jó történet […] olyan, mint a Drina: sohasem csendesen csordogál, nem csak csobog, hanem sodra van és széles, beletorkollnak a kisebb folyók, gazdagítják, kilép a partra, zubog és zúg, itt-ott sekélyebb lesz, de ezek a helyek a mélységek kapuit rejtik, zúgókat, sellőket, nem pedig tocsogókat. Egyet azonban sem a Drina, sem a történetek nem tudnak: egyikük számára sincs visszaút. A folyó nem tud megfordulni és más medret keresni, ugyanúgy, ahogy végül is nem tartatnak be az ígéretek sem. Nem bukkan fel egy vízbefúlt sem törülközőt kérni, a szeretők nem találnak egymásra […] egyetlen golyó sem lövődik vissza nyakakból a fegyverekbe, a duzzasztógát pedig vagy megtart vagy nem tart. A Drinának nincs deltája" (STANIŠIĆ 2008: 307).
Talán nem meglepő, hogy a szerző frissebb, önéletrajzi ihletésű *Herkunft* (magyarul *Származás*) című regényében is előtérbe kerül a folyó, olyannyira, hogy a könyv nyitósorát képezi: „1978. március 7-én születtem a Drina menti Višegradban." Majd Karahasanhoz hasonlóan az éghajlati adottságok hangulati következményeivel folytatja ugyanitt: „A születésem előtti napokban folyamatosan esett az eső. Višegradban a március

a leggyűlöltebb hónap, sírós és veszélyes. Elolvad a hó a hegyekben, a folyók a partok fejére nőnek. A Drinám is ideges. A fél város víz alatt van. […] Úgy tűnt, utána semmi sem történt volna, mintha az életrajzomat elmosta volna a Drina […] A tizedik születésnapomra a Rzav a Mahala negyed hídjának tönkretételét ajándékozta. A partról néztem, ahogy a Drina mellékfolyója addig-addig munkálkodott a hídon a tavaszi hegyekkel, mígnem a híd azt mondta: rendben, akkor vigyél magaddal" (STANIŠIĆ 2019: 5–9).

Továbbmenve, megjelenik Andrić *Híd a Drinán*jához (ANDRIĆ 1982: 11–12) hasonlóan a párhuzamos muszlim és szerb legendák mitikus hőse is a folyó összefüggésében: „nem messze az őrtoronynál […] a régi eposzok megéneklik – attól függően, kit kérdezel, vagy a szerb hős, az egykor az oszmánok elől megszökött Marko királyfi, vagy a bosnyák Alija Đerzelez szárnyas arab pej lován átugrott a Drinán" (STANIŠIĆ 2019: 10).

Több figyelmet Stanišić nem szentel e folyójának, noha az egyik azon dolgok közül, amelyet a szerző elmondása szerint őriz, nem más, mint gyermekkora „egy Drina-parti kisvárosban" (STANIŠIĆ 2019: 17).

Miljenko Jergović: *Diófa-házikó*

A Drina jellegzetes, Stanisić és Andrić fantáziáját egyaránt nagyban foglalkoztató, többször emlegetett zöld karakterét érzékelteti, hogy a horvát ajkú, boszniai születésű Miljenko Jergović *Dvori od oraha* (*Diófa-házikó*) többgenerációs családregénye szerint az oszmán időkig egyenesen Zelenka (vagyis zöldecske) volt a neve.

Noha korántsem kap a korábban tárgyaltakhoz mérhető figyelmet, illetve nem áll központi helyen a Drina e könyvben, ám jellegzetes zöld színe és történelmi szerepe egy anekdota formájában a következőképp köszön vissza itt. Az oszmánok babonás félelemmel tekintettek a folyóra és évszázadokon keresztül vonakodtak átkelni rajta, mióta magának II. Mehmet szultánnak belefulladt a lova, amivel szembesülve a szultán elkiáltotta magát: „Bu su derin!" Ami törökül annyit tesz: mély ez a víz! A Derin szó miatt hívják azóta Drinának a Zelenkát, és a szultán lovának pusztulása miatt a török szekeresek nem szívesen kelnek át rajta (JER-

GOVIĆ 2017: 490–491). A késő középkor e képével és a baljós hiedelmek metafizikai képzettársításaival tehát bizonyos fokig Jergović is e fentiek szerinti kirajzolódó szekvenciához sorolható.

Faruk Šehić: *Az Una hullámai*

A szintén kortárs bosnyák Faruk Šehić eredendően 2011-ben *Knjiga o Uni* (*Az Una hullámai*) címmel megjelent, „gonzó" memoárkönyvében egy másik boszniai folyó, az Una tölti be azt a „bunkerszerepet" a társadalmi élet és háború viszontagságai közepette, amit Stanišićnál a Drina: „Az Una két partja volt az én menedékhelyem – bevehetetlen zöld erőd. Itt, a lombok közt rejtőzködtem az emberek elől. Egyedül a csöndben, a zöldben […] ha belépek a folyóparti sűrűbe, többé semmi rossz nem érhet" (ŠEHIĆ 2016: 30). Mind az oltalom, mind a zöld minőség kiterjed a folyó közvetlen környezetére is: „A folyópartnak növényszaga van […] a csatornacsövek kikandikálnak a zöld partból. Mindezt teli tüdővel belélegzem. A halak úsznak, hol idegesen, sebesen, hol lassan, sokáig egy helyben lebegve, mintha őrködnének. Ez az én világom" (ŠEHIĆ 2016: 54).

Nemcsak a végtelen időtlenség aurája, hanem az sem várat sokat magára, hogy kiderüljön, mi különbözteti meg a folyó védő szerepét egy befelé forduló gyermek banális, képzeletbeli menedékétől: „A folyó folyik, mintha mi sem történt volna. Három méterrel a felszín alatt, a mélység szívében háborítatlan a csönd. A halak el vannak foglalva a maguk dolgával, hozzájuk nem érnek el a déli légitámadások felhői. A természeti erők érzéketlenek a háborús hatásokra" (ŠEHIĆ 2016: 69).

A rombolással, a kegyetlenséggel szembeni örök és egyetemes értéke a folyónak a következőképp kerül felszínre: „Nem hiszem, hogy valaha is sikerül megszabadulnom az undortól, amit azok iránt a jelszavak iránt érzek, amelyek a régi államot hordozták a tenyerükön. Émelygek, ha csak meghallom azokat a szavakat. Szerencse, hogy létezik közvetett beszéd, és vannak rejtett jelentésű szavak. S hogy van egy folyó, az Una" (ŠEHIĆ 2016: 9).

A fölperzselt város szaga fejezet elmélyíti az „Una-kultuszt" a hadi viszontagságok árnyékában: „A mi városunk [Bosanska Krupa] a folyó és

az emberek vonzalmából született. Az Una az az erő, mely összetartja a várost, különben rég betakarta volna a föld, az emberek pedig, teknősbékák gyanánt, a házukkal a hátukon menekültek volna innét. Ebben a városban mindenki a víz hívője. Hiszen tudják, hogy a problémák zöme elmúlik, ha nézik a víz folyását." Majd az Una teremtő erejéhez ér a gondolatmenet: „Ezt a várost […] fekete agyagból, sárga homokból és zöld vízből építettük. Az anyagot az Una szolgáltatta." Majd egy beszédes, antropomorf kép következik ugyanitt: „A víz tudja, amit tud, de nem beszél" (ŠEHIĆ 2016: 127–128).

E kvalitásaiból is eredően történelmi szerepet és elválasztó funkciót is betölt az Una, mint Andrićnál a Drina: „Húsz napra Sokolov kamenra küldtek bennünket, egy olyan harcvonalhoz, ahol semmi sem történhetett, mert az Una mély, széles kanyonja választott el az ellenségtől, ami tökéletes akadály, nyugodt álmot biztosít" (ŠEHIĆ 2016: 98). Šehić másutt is felvázolja e demarkációs, ám az erőszakot korántsem abszolút elhatároló jelleget, például a Szerb Demokrata Párt félhivatalos katonaságának tagjai, a csetnikek 1992-es támadásakor. Ennek „ürügyéül a muzulmán tartalékos rendőrök állítólagos lövöldözése szolgált, amire Arapusában került sor, a Podgrmeč szerb falvai és az Una jobb oldalán lévő települések közé beékelődött faluban, ahol többségben voltak a muzulmánok" (ŠEHIĆ 2016: 146).

A szerzőnek gyermekként ugyan védelmet adott, ám a muszlim közösségnek már a történelmi tapasztalatok fényében nem bírt az Una. Hiszen nem mindenható. Ellenben tanú, időtlen tanú: „Az ősi csaták halálos csatazaját a víztömeg meg a homok súlyos tonnái borítják. A felszín és a fenék között úgy éldegélnek a halak, akár valami óriási akváriumban, melynek donátora maga az Úristen. A könyvek hangtalanok, semmit sem bizonyítanak, nem képesek feleleveníteni a múltat. A növények benőtték az Óváros két fölmagasló tornyát. Az Una szép, és makacsul hallgat, frissen tartva azt a gondolatot, hogy a hivatalos történelem nem más, mint a virágzó fantasztikum újabb ágazata, ahogy Borges a vallásról állította. Egy névtelen ember tanúságtétele érdekesebb, mint az enciklopédiák hűvöse" (ŠEHIĆ 2016: 133).

Ayşe Kulin: *Szarajevó rózsája*

A bosnyák–cserkesz származású török író, Ayşe Kulin *Szarajevó rózsája* című történelmi regényében a szarajevói Miljacka és az észak-boszniai Orbász folyóknak metafizikai kvalitásokat és hírmondói szerepet tulajdonít. Nyilvánvalóan aktuális áthallást is keresve írja utóbbiról a könyv egy kései 12. századi, középkori jelenetében, hogy: „a folyót vérvörösre festették a hajnal első sugarai. Ez a szín percről percre egyre jobban kivilágosodik majd, és a vérvörös előbb élénkpiros, majd rózsaszín, végül sárga árnyalatra változik. Aztán, amikor már magasan jár majd a Nap az égen, a folyó menti fák lombkoronája fog tükröződni a víz felszínén. És hosszú ideig zöld színben pompázva folydogál majd az Orbász, a Boszna folyó számtalan kis mellékága közül az egyik." Majd e tájleírás kilép konkrét medréből az elvont szimbolika irányába, történelmi emlékezeti hivatkozássá lényegülve át: „Az Orbász-folyót hosszú éveken át meganynyi bosnyák vér öntözte" (KULIN 2018: 279–81).

Befejezés

Azt illetően, hogy mi lehet az oka a folyók folyamatos és tendenciózus szerepeltetésének e boszniai vonatkozású művekben, legfeljebb találgathat az ember, mindenesetre kirajzolódni tűnik egy áramlat, amelynek tükrében a Drina, az Una és mellékfolyóik kitüntetett szerepet kapnak.
Bosznia, ahogy egész térségünk is, a történelem „árterébe" került az elmúlt évszázadokban. Elképzelhető ilyenformán, hogy a történelmi megrázkódtatások traumáinak zuhataga előli szellemi menedéket képeznek a folyók e számos konfliktus tépázta és véráztatta tájon, illetve ebben az összefüggésben a természeti és a társadalmi értékek közötti kontraszt nyilvánul meg általuk. Egészen bizonyos, hogy többet jelentenek, mint merő illusztrációkat. Antropomorf kvázi-szereplők, szemtanúk, néma, ám megértő társak, metafizikai aktorok – de mindenképp hatást gyakorolnak.
Végeredményben talán az is meglehet, hogy ez a szóban forgó folyókultusz egy tágabb naturalista mederbe terelhető, amit a már idézett

Dževad Karahasan *Keleti díván* című elbeszélésfüzérének egyik karaktere, Begzada ragad meg: „Az emberekre hatással vannak a füvek és a fák, az eső és a holdfény, mégpedig gyakran sokkal jobban, mint a többi ember" (KARAHASAN 2007: 20).

IRODALOM

ANDRIĆ, Ivo 1956 [1945]. *Vihar a völgy felett*. Travniki krónika. Új Magyar Kiadó, Budapest
ANDRIĆ, Ivo 1982 [1945]. *Híd a Drinán*. Európa, Budapest
JERGOVIĆ, Miljenko 2017 [2003]. *Diófa-házikó*. L'Harmattan, Budapest
KARAHASAN, Dževad 2006 [2005]. *Der nächtliche Rat*. Insel, Regensburg
KARAHASAN, Dževad 2007 [1989]. *Keleti díván*. Kalligram, Pozsony
KULIN, Ayşe 2018 [1999]. *Szarajevó rózsája*. Trivium, Budapest
PAIS István 2005. *A filozófia története*. Szerzői magánkiadás, Budapest
ŠEHIĆ, Faruk 2016 [2011]. *Az Una hullámai*. L'Harmattan, Budapest
STANIŠIĆ, Saša 2008 [2006]. *Hogy javítja a katona a gramofont*. Szó, Budapest
STANIŠIĆ, Saša 2019. *Herkunft*. Luchterhand Literaturverlag, München